

**ВІДГУК**

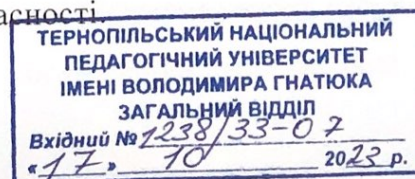
офіційного опонента, доктора історичних наук, професора

**ОРЛИК Світлани Владиславівни**

на дисертацію **КОВБАСИ Василя Михайловича** на тему «**Культурне і освітнє становище Галичини та Буковини в умовах російської окупації (1914–1917 рр.)**», подану на здобуття ступеня доктора філософії в галузі 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

*Актуальність теми дисертаційного дослідження.* Дисертаційне дослідження **КОВБАСИ Василя Михайловича** на тему «Культурне і освітнє становище Галичини та Буковини в умовах російської окупації (1914–1917 рр.)» присвячено важливій і надзвичайно актуальній проблемі історії культурного та освітнього середовища у Галичині та Буковині в роки російської окупації цих українських земель.

Розглядаючи історичні події сторічної давності пов'язані з російською окупацією українських земель періоду Першої світової війни надзвичайно актуальними стають історичні паралелі, порівнюючи з нинішньою війною, яку розв'язала російська федерація проти суверенної держави Україна. Мілітаристська неоімперська політика московського уряду залишилася не змінною відносно України, а поведінка російської окупаційної влади на тимчасово окупованих територіях України стала більш жорстокою і агресивною. Російська окупаційна влада, як і сто років потому нищить усе українське – знищує мову, книги та культуру, а головне, застосовують тортури до цивільного населення, яке не кориться окупантам, не бажає розмовляти російською мовою, не бажає вести свої дітей до російських шкіл, не бажає отримувати російські паспорти тощо. Просуваючи тотальну русифікацію в усі сфери життя російська окупаційна влада, як і сто років потому, завозить зі своєї території на захоплені території вчителів та працівників культури, розширяє можливості російської православної церкви. Тож, саме завдяки історичним дослідженням подій минулого з'являється можливість всебічного осмислення подій сучасності.



Окрім того, актуальність проблеми, яку обрав Василь Ковбаса для свого дисертаційного дослідження, обумовлена відсутністю в українській історіографії ґрунтовного дослідження проблем культурного та освітнього становища Галичини та Буковини в умовах російської окупації у 1914–1917 рр., що спонукало до комплексного дослідження цієї теми з метою ліквідації прогалини в українській історичній науці.

Дисертаційне дослідження виконано в рамках загальної наукової теми: «Актуальні проблеми історії, культури, освіти, науки і техніки України» (0111U009915) кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

***Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та їхня наукова достовірність.***

Дисертаційна робота Ковбаси В.М. є самостійним, ґрунтовним науковим дослідженням. Обґрунтованість наукових положень, висновків та рекомендацій, наведених у дисертації, забезпечується постановкою та вирішенням завдань, проведенням теоретичного аналізу з використанням загальних та спеціальних наукових методів дослідження.

Сформульована мета та поставлені завдання повністю реалізовані в процесі дослідження, результати якого відображені у роботі, а також в узагальненому вигляді сформульовані у висновках дисертації, що виносяться на захист.

***Наукова новизна одержаних результатів і повнота їхнього викладу в опублікованих працях полягає у тому, що в роботі*** вперше комплексно висвітлено культурне і освітнє становище Галичини та Буковини в умовах російської окупації (1914–1917 рр.), зокрема, детально проаналізовано історіографічний доробок українських та зарубіжних науковців з теми дослідження; виявлено, опрацьовано та введено до наукового вжитку значний масив документальних джерел із архівів та наукових бібліотек України, Польщі й Росії, які не використовували раніше, або вивчалися фрагментарно; проведено ґрунтовне вивчення діяльності російської окупаційної адміністрації на



окупованих територіях Галичини та Буковини у сфері релігії, освіти та культури за її основними компонентами в історичному контексті досліджуваного періоду; охарактеризовано структуру, завдання та функції окупаційних органів у сфері релігії, освіти та культури, створених при Військовому генерал-губернаторстві Галичини; досліджено провідні напрямки діяльності імперської влади та Імператорської академії наук у питаннях збереження культурно-історичної спадщини; визначено основні причини несприйняття населенням культурної політики російської окупаційної влади в Галичині та Буковині в досліджуваний період.

Дисертація пройшла належну наукову апробацію, її основні положення викладено у 10 наукових публікаціях: одна з яких за кордоном, 2 – у фахових наукових виданнях України, в т.ч. одна публікація у періодичному науковому виданні, що включене до наукометричної бази Web of Science, 7 – у збірниках наукових праць, матеріалах наукових конференцій. Вважаємо, що отримані результати матимуть й практичне застосування, насамперед в узагальнюючих працях з історії України та спеціалізованих лекційних курсах.

**Оцінка змісту дисертаційної роботи, її завершеність.** Не викликає заперечень структура роботи: вона побудована за проблемним-хронологічним принципом, складається із 4-х розділів (містять у собі 12 підрозділів), які відзначаються внутрішньою логікою та аналізом, що сприяло реалізації задумів автора, висновків та списку використаних джерел та літератури.

У вступній частині дисертації Василя Ковбаси обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, завдання роботи, методологічні аспекти, сформульовано й обґрунтовано хронологічні межі та територіальні рамки, розкрито наукову новизну та форми їх апробації.

У першому розділі – **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** – В. Ковбаса здійснив аналіз стану наукової розробки теми, джерельної бази, використаної для написання дисертації та обґрунтував теоретико-методологічні принципи наукового пошуку.

У дисертаційному дослідженні, автором здійснено науковий аналіз значної кількості наукових праць, які за хронологічним принципом було

поділено на 4 групи: 1) роботи безпосередніх сучасників подій та процесів (1914–1939 рр.); 2) наукова спадщина радянської доби (1922–1991 рр.); 3) дослідження зарубіжних науковців; 4) праці сучасних українських учених (з 1991 р.).

Позитивним у роботі є те, що основу дисертаційного дослідження складають раніше неопубліковані матеріали центральних та обласних архівів України, а також закордонних архівів. Групування джерельної бази на 5 груп (неопубліковані архівні документи; оцифровані друковані та рукописні матеріали бібліотек; періодичні видання (преса); спогади безпосередніх учасників і пересічних свідків тих подій (мемуари); опубліковані збірники документів та матеріалів досліджуваного періоду), дозволило системно та ґрунтовно здійснити їхній аналіз задля досягнення поставленої мети дослідження.

У дисертації враховано відповідні методологічні принципи, що забезпечили послідовність і системність наукової студії, практичне пізнання об'єкта.

У другому розділі *«Релігійна політика російської окупаційної влади»* досліджено релігійну політику російської окупаційної влади відносно греко-католицької церкви (далі – ГКЦ), римо-католицьких, протестантських та іудейських громад.

Окремим параграфом розділу дисертації здобувач виокремив становище ГКЦ, яка була суттєвою перешкодою на шляху до остаточного утвердження російської влади на тимчасово окупованих територіях, адже від самого початку окупації, російська влада здійснювала політику насадження російського православ'я. Автор акцентував увагу на тому, що російська окупаційна влада мала стратегічний план повної ліквідації ГКЦ, тож релігійна та культурна політика тимчасового генерал-губернатора Г. Бобринського мала характер тотальної русифікації.

Зупиняючись на москвофільському рухові, яке мало місце задовго до початку війни, автор акцентував увагу на регіонах та осередках їхнього поширення, застосуванні різноманітних агітаційних прийомів (в т. ч. через



пресу, друковані книги, агентурне спілкування тощо) для налаштування селян проти місцевих священників-українців та формування проросійських поглядів та настроїв.

У дисертації акцентовано увагу на процесі призначення та діяльності керівника церковними справами на окупованих територіях архієпископа російської православної церкви (далі – РПЦ) Євлогія (Георгієвського), котрий активно співпрацював з місцевими москвофілами та наполегливо просував російське православ'я. Застосовуючи різні методи і способи примусового «навернення» у православ'я греко-католиків, архієпископ Євлогій розробив програму діяльності православного духовенства в Галичині та пропонував радикальні заходи пов'язані з конфіскацією греко-католицьких храмів та передачі їх до РПЦ.

Водночас В. Ковбаса звернув увагу на те, як у військах розповсюджувалися відповідні брошури які пояснювали російським солдатам мету вторгнення та звичаї місцевого населення, рекомендації щодо способів переконання місцевого населення для переходу до православ'я та знаходження нових симпатиків до російської влади. Позитивним, слід відзначити те, що автор розглянув неузгодженість дій між цивільною окупаційною владою та церковним представником РПЦ Євлогієм (Георгієвським) відносно способів та механізмів поширення православ'я на окупованих територіях.

Належну увагу автор приділив висвітленню історії арешту та депортації Галицького митрополита Андрея (Шептицького), окремо зупиняючись на процедурі його арешту та вивезення, зміну місць арешту, висвітлення цієї події у російській пресі. Звернута увага на тому, що доля митрополита вирішувалася в Петрограді на найвищому рівні – самим імператором.

Окремий параграф другого розділу присвячено розгляду становища римо-католицьких, протестантських та іудейських громад. Автором підкреслено, що ставлення російської окупаційної адміністрації до місцевого населення, що відносилось до римо-католиків, яке за національністю було переважно польським, впливало із загальнодержавної політики російської імперії щодо польського питання яке вимагало вкрай обережного підходу та демонструвало

відсутність суттєвих репресій. Тоді як євреї та протестанти розглядалися як вороги російської імперії, їх підозрювали у гіпотетичному шпигунстві та диверсіях. Діячі РПЦ, скориставшись превалюванням шовіністичних настроїв, розглядали баптистів, адвентистів, євангельських християн як німецьких агентів та зрадників, нацьковували сільське духовенство щоб провокувати репресії щодо протестантів. Тож, протестанти (особливо німецької національності) зазнавали систематичних арештів, декого примусово висилали до російської імперії, Південного Кавказу, Сибіру, а молитовні будинки та майно конфіскувалися. Значних репресій і погромів зазнавали єврейське населення, обмежувалося пересування територією Галичини та Буковини.

У ході дослідження автором відзначено, що у другій половині 1916 р. (під час другої окупації) у Галичині та Буковині російський окупаційний режим був більш поміркованим за попередній період (вересень 1914-1915 рр.), оскільки більше уваги приділялося потребам діючої армії та уникнення будь-яких дій, що могли б розпалити політичні та будь-які інші конфлікти серед населення. Проте, антисемітські настрої зупинити було важко.

У третьому розділі «**Освіта в планах окупаційних структур**» висвітлено стан української освіти в Галичині та Буковині напередодні війни, а також розглянуто освіту в умовах російської окупації розділяючи її на два періоди: період першої російської окупації (1914 – 1915 рр.) та другої російської окупації (1916 – 1917рр.).

Окреслюючи стан української освіти в Галичині та Буковині напередодні війни, Василь Ковбаса акцентував увагу на тому, яким чином російська імперська пропагандистська машина працювала на цих територіях у просуванні ідей єдності всіх слов'янських народів та споконвічної належності Галичини і Буковини до російського народу, котрі необхідно відвоювати у Австро-Угорської імперії та приєднати до «росії-матушки». З метою просування цих наративів та маніпуляцій, створювалися різні російські товариства, функціонували різного роду читальні, куди масово постачалися книжки російських письменників, відкривалися заклади освіти проросійського спрямування тощо.



Автором звернута увага на активізації, напередодні війни, російської дипломатії, робота якої була направлена на підтримку москвофільських рухів та створенні перепон у розвитку української освіти.

На нашу думку, можна вважати за доцільне те, що автор розглядав як освітню так і культурну політику російської окупаційної влади у два періоди: період першої російської окупації (1914 – 1915 рр.) та другої російської окупації (1916 – 1917рр.), оскільки підходи й методи до вирішення питань у цих сферах в окупаційної адміністрації дещо змінювалися.

Автор акцентував увагу на те, що російська окупаційна влада планувала у найкоротші терміни повністю ліквідувати «австрійські» державні навчальні заклади, в т. ч. школи з викладанням польською, німецькою та українською мовами, які оголошувалися ворожими відносно російської імперії, негайно було припинено діяльність учительських товариств «Учительська Громада» та «Взаїмна Поміч Українського Вчительства», заборонено випуск журналу «Наша школа» тощо. Опираючись на архівні документи, автор довів, що будь-які спроби проведення приватних уроків, лекційних читань та викладів українськими викладачами жорстоко каралися окупаційною владою, знищувалися книжки написані українською, польською та німецькою мовами, чинилися обшуки, погроми та розбої, виселення вчителів із помешкань при школах тощо.

Дотримуючись політики тотальної русифікації, кадрове питання для навчальних закладів вирішувалося окупаційною владою за рахунок набору необхідних працівників з території російської імперії (здебільшого з українських губерній) на фінансово вигідних умовах та залучення місцевих вчителів котрі лояльно або позитивно відносилися до російської влади і були готові пройти курси «загальноросійської літературної мови», присягнути на вірність російському імператору та скласти відповідний екзамен з етимологічного правопису.

Позитивним є те, що дисертант звернув увагу й на фінансовий бік освітньої політики яку проводила російська окупаційна влада, адже її реалізація потребувала виділення значних коштів на організацію масових учительських

курсів та спеціальних курсів для усіх бажаючих вивчити російську мову та долучитися до російської культури.

У ході дослідження автором розглянуто розроблений окупаційною адміністрацією проєкт реформи початкової та середньої освіти та проаналізовано фактичні успіхи російської окупаційної влади у відкритті на окупованих територіях російськомовних освітніх закладів до кінця першої окупації.

Автор дисертації переконливо довів, що під час другої російської окупації (1916-1917 рр.) політика російської окупаційної адміністрації була більш ліберальнішою щодо всіх проявів української національної ідентичності. Водночас, на окупаційну адміністрацію постійно відбувався тиск з боку москвофілів котрі наполегливо пропонували щоб офіційною мовою в етнографічних кордонах Галичини та Буковини була лише російська, й урядові школи всіх рівнів, на їхню думку, також мали бути виключно російськими.

У четвертому розділі *«Культура в імперській системі»* висвітлено ідеологічні основи культурної політики Російської імперії та перші заходи в її реалізації на окупованих територіях; відновлення театрального життя (1914-1915 рр.); спроби збереження пам'яток історії та культури; розглянуто процес зміни парадигми у сфері культури (1916-1917 рр.).

Розглядаючи ідеологічні основи культурної політики російської імперії на окупованих територіях автор детально проаналізував становище в якому опинилися місцеві друковані засоби масової інформації та культурно-освітні організації, які змушені були припинити свою діяльність. Натомість, у світ безперешкодно виходили періодичні видання військового командування Південно-західного фронту, проросійські та деякі довоєнні москвофільські видання, редакції яких повністю підтримували російську окупаційну владу.

Дисертант обґрунтовано довів, що незважаючи на значну фінансову підтримку москвофільського руху перед війною, москвофільство як рух переживало період загального занепаду, пов'язаного із протистоянням не лише з українськими національними силами, але й через глибокий ідейний розкол усередині руху.



Досліджуючи проблему відновлення театрального життя автор переконливо довів, що в Галичині та Буковині театри мали цілковито національний характер та були потужними культурними центрами кожної етнічної групи за якими російська окупаційна влада встановила тотальний контроль. Якщо українські чи єврейські театри після відповідних розпоряджень були закриті та не могли відновити діяльність протягом усього періоду окупації, то до функціонування польського театру було поблажливе ставлення, так демонструвалося лояльне ставлення російської адміністрації до польської громади. Окрім цього, розуміючи потреби в інфраструктурі розважального характеру для величезної кількості військових, видавалися дозволи на відкриття театрів з-за умови дотримання ними виключно розважального контенту, без жодної політики.

Розглядаючи проблему збереження пам'яток історії та культури автор значну увагу приділив висвітленню самовідданих вчинків директорів та зберігачів фондів багатьох музеїв Галичини та Буковини, котрі переховували експонати, вивозили до Кракова або в інші міста вглиб Австрійської імперії, запобігали їхньому псуванню та знищенню. Окремо приділено увагу діяльності на окупованих територіях представництва російської Імператорської академії наук та її уповноваженого Є.Шмурло. Автор констатував, що численні спроби врятувати та зберегти пам'ятки архітектури, історії, культури в зоні бойових дій були приречені на невдачу, а відступ російських військ спричинив безконтрольний грабунок та нищення культурно-історичних цінностей, вивезення їх до російської імперії.

Розглядаючи питання зміни парадигми у сфері культури під час другого періоду окупації (1916-1917 рр.) автор обґрунтував своє твердження, що російська політична та військова еліта переглянула основні напрямки культурної політики та внесла необхідні корективи в бік пом'якшення. Реальні зміни, на думку автора, відбуваються вже після Лютневої революції та приходу до влади Тимчасового уряду, коли у березні 1917 р. новим генерал-губернатором тимчасово окупованих територій став Д. Дорошенко, який наполягав на скасуванні обмежень національного і релігійного життя, що мало

б призвести до певної самостійності в господарських та культурних питаннях місцевого населення.

У висновках дисертації автором логічно підсумовано результати дослідження відповідно до поставлених завдань. У них інтерпретовано опрацьований фактологічний матеріал, акумульовано ключові авторські узагальнення.

Загалом дисертація справляє позитивне враження, розділи дисертації логічно пов'язані між собою, що свідчить про комплексний підхід до розв'язання поставленої проблеми. Аналіз змісту дисертації дає підстави зазначити, що об'єкт, предмет, мета і завдання дисертаційного дослідження відповідають спеціальності «032 Історія та археологія».

*Зауваження і дискусійні положення.* Необхідно зауважити, що позитивна оцінка отриманих Василем Михайловичем Ковбасою наукових результатів, не означає відсутності в роботі недоліків і дискусійних положень, висвітлення яких сприятиме більш повній та об'єктивній характеристиці отриманих результатів:

1. Враховуючи, що у дисертації розглядаються географічні межі етнічних українських областей Австро-Угорської імперії, які були окуповані російською імперією в роки Першої світової війни (дисертант зазначає, що «після 1991 р. досліджувані території входять до складу сучасних Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської та Чернівецької областей України» С.21.), а саме Східної Галичини і Північної Буковини, то варто було б по тексту використовувати саме історико-географічні дефініції «Східна Галичина» і «Північна Буковина», а не «Галичина» і «Буковина».

2. На нашу думку, згадуючи у тексті дисертації церковних діячів слід уніфіковано підходити до написання їхніх імен, називаючи повне церковне ім'я яке прийнято ними у чернецтві (не застосовувати ініціали в іменах) і потім вказувати їхні прізвища: митрополит Андрей Шептицький, архієпископ Євлогій (Георгієвський), архієпископ Антоній (Храповицький) тощо (по тексту розділу 2, п.2.1).



3. Щодо призначення архієпископа Євлогія (Георгієвського) на управління РПЦ окупованих територій Східної Галичини і Північної Буковини (С.86). Слід зауважити, що єпископом Люблінським і Холмським Євлогієм (Георгієвський) став з 18 липня 1905р., а з 20 травня 1912 р. його приведено у сан архієпископа цієї ж єпархії, де він і займав посаду до 14 травня 1914 р. З цієї ж дати він був переведений на посаду архієпископа Волинського і Житомирського. Тоді як автор стверджує, що Євлогієм «упродовж 1902–1914 рр. керував Холмською єпархією Волині» (С.86). Прослідковуючи більш детально зміну посад церковної служби Євлогія (Георгієвського) можна припустити, що саме регіональний досвід та напрацьовані зв'язки з галицькими москвофілами стали визначальними при призначенні Миколою II саме його на управління РПЦ окупованих територій Галичини і Буковини.

4. Викликає заперечення назва розділу 4 «Культура в імперській системі», адже культура на окупованих територіях так і не стала складовою імперської системи культури попри потуги окупаційної влади. Більш доцільним було б назвати розділ «Політика окупаційної влади у сфері культури».

5. Не зовсім вдалою вважаємо назву розділу 4, п. 4.2. «Відновлення театрального життя (1914-1915 р.)», оскільки назва суперечить твердженню самого автора про те, що «українські чи єврейські театри після відповідних розпоряджень були закриті та не могли відновити діяльність протягом усього періоду окупації» (С.231), тож «відновлення» було можливим не для всіх театрів. Доречно було б назвати цей пункт «Стан театрального життя та функціонування інших розважальних закладів (1914-1915 р.)», розглянувши окрім театрів й функціонування кінематографу, який також мав певний контент, країну походження та мову викладення. Водночас, російська окупаційна влада посилювала дозвільний та цензурний контроль за діяльністю кінематографу. На поліцію було покладено обов'язок здійснювати попередній перегляд призначених до демонстрації кінематографічних картин, для того щоб не допускати тенденційних та заборонених спеціальними розпорядженнями сюжетів.

6. Доцільно було б висновки до розділів формувати окремим пунктом.

7. У загальних висновках дисертації доцільно було б окреслити перспективи досліджень.

Проте, зазначені зауваження мають рекомендаційний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження.

**Загальний висновок.** За актуальністю, ступенем новизни, обґрунтованістю, науковою значущістю здобутих результатів, а також за змістом, кількістю та обсягом публікацій, а також повнотою опублікованих матеріалів дисертація КОВБАСИ Василя Михайловича на тему «Культурне і освітнє становище Галичини та Буковини в умовах російської окупації (1914–1917 рр.)» відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44.

На підставі викладеного, вважаю, що представлена до захисту дисертація є самостійним, оригінальним, цілісним і завершеним науковим дослідженням, повністю вирішує поставлені наукові завдання, а її автор КОВБАСА Василь Михайлович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія», галузі знань 03 «Гуманітарні науки».

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,  
професор кафедри історії, археології, інформаційної  
та архівної справи Центральноукраїнського  
національного технічного університету

Світлана ОРЛИК

Підпис Орлик С.В.

ПІДТВЕРДЖУЮ

Проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків  
Центральноукраїнського національного технічного  
університету і т.д., доцент



Андрій ТИХИЙ